

Analysis of the Poems of Sahib Ali Abadi Based on Carl G. Jung's Archetypal Theory*

Mohammadjavad Ghasemi¹ , Mohammadreza Masoumi² , Mohammadhadi Khaleqzadeh³

¹ PhD Student, Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran.

² Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran.

³ Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran.

10.22080/RJLS.2025.28768.1537

Received:

1404-02-24

Accepted:

1404-06-01

Keywords:

Sahib Ali Abadi,
Archetype, Carl
Gustav Jung,
Collective
Unconscious, Qajar
Poetry, Psychological
Analysis

Abstract

Persian literature has always reflected the depths of the Iranian psyche, revealing collective myths, symbols, and archetypes of the nation. Among the most insightful approaches for exploring these layers is Jung's archetypal theory, which offers a powerful framework for studying the manifestations of the collective unconscious and the recurrence of primordial images in Persian poetry. One poet of the Qajar era who is famous for using such patterns is Mirza Mohammad Taghi Ali Abadi, known by his pen name Sahib. Through various poetic forms—including qasida, ghazal, masnavi, and ruba'i—Sahib skillfully weaves together religious, mystical, and political themes. Adopting a descriptive-analytical and content-based approach, this study examines Sahib's poetry through the lens of Jungian archetypal theory, identifying the key archetypes such as the Hero, the Wise Old Man, the Shadow, the Anima/Animus, the Mother, the Divine Child, and the cycle of Death and Rebirth. The research reveals that many of Sahib's poems draw upon the structures of the collective unconscious and that archetypal images are artistically embedded in his poetic imagination. Religious and mystical motifs – praise of sacred figures such as Imam Ali and Imam Hossein and symbols like light, blood, sword, heart, desire, death, jihad, love, mother, and the Prophet – provide fertile ground for the emergence of Jungian archetypes. These elements, especially visible in his qasidas, masnavis, and poetic compositions, illustrate the deep psychological and cultural resonance of his work.

* **Corresponding Author:** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran.

Address: Department of Persian Language and Literature,
Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran.

Email: mohammadreza.masoumi@iau.ac.ir
Tel: 09131016153

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Extended Abstract

1. Introduction

The application of Jungian concepts to the analysis of Persian literary texts—particularly classical poetry—has significantly expanded since the late twentieth century. However, systematic archetypal analysis remains limited, especially with regard to lesser-known poets such as Sahib Ali Abadi. Poets like Sahib, who participated in the political and administrative structures of the Qajar era, offer a unique intersection of personal experience, social engagement, and symbolic imagination.

Jung's notions of the *collective unconscious* and *archetypes* revolutionized both psychology and literary criticism, providing key concepts now widely recognized in interdisciplinary studies—especially in myth criticism, psychoanalysis, and semiotics (see Baumlin 2004; Samuels 2008). Sahib's poetry, enriched with religious, mystical, social, and political themes, lends itself to such a psychological reading. His recurrent use of motifs such as martyrdom, light and darkness, love and separation, death and rebirth, reveals a deep engagement with archetypal imagery and the collective psyche. Yet, no comprehensive study has yet examined these elements within Jung's conceptual framework.

The present research seeks to analyze the psychological and symbolic structure of Sahib's poetry using Jungian archetypal theory. Archetypes such as the Hero, the Mother, the Shadow, the Wise Old Man, and the Anima/Animus play a vital role in his poems, though their function and meaning have remained largely unexplored. Addressing this gap offers valuable insights into the interrelation of Persian mystical–religious poetics and depth psychology.

2. Research Questions and Methodology

This study employs a qualitative, descriptive–analytical, and comparative approach. In the first stage, the key Jungian archetypes (Hero, Shadow, Wise Old Man, Anima/Animus, etc.) were identified based on Jung's theoretical framework and interpretations by later scholars (e.g., Snowden 2008; Bilkser 2005; Mays 2024). In the second stage, a targeted selection of Sahib's poems—from ghazals, qasidas, and masnavis preserved in manuscript No. 1192 in the National Library of Iran—was made according to the presence of religious, mystical, mythical, or symbolic content. In the final stage, these texts were examined through interpretive reading and latent meaning analysis using the conceptual framework of Jung's analytical psychology. This research was an attempt to provide answers to the following questions:

1. Which archetypes, according to Jung's theory, are most prominent in the poetry of Mirza Mohammad Taghi Ali Abadi (*Sahib*)?
2. How are these archetypes represented in the structure and content of his poems?
3. What are the key archetypal symbols and images that appear in Sahib's poetry?
4. How are the archetypes of the Hero, Wise Old Man, Mother, Anima, and Animus manifested in his works?
5. How does the reflection of the collective unconscious in Sahib's poems relate to their religious, political, and mystical dimensions?
6. Does Sahib's poetic form and style allow for a complete realization of Jungian archetypes?

3. Findings and Conclusion

The analysis demonstrates that Sahib's poetry exhibits active manifestations of major Jungian archetypes such as the **Hero**, **Shadow**, **Self**, **Mother**, and **Anima**. These archetypes transcend surface imagery and penetrate the deeper psychological, semantic, and cultural structures of his work. The **Hero archetype** appears in figures such as Imam Ali and the poet himself as the bearer of spiritual authority. This duality—between the physical and the moral—symbolizes the poet's vision of an intellectual savior confronting the moral decay of society. The **Shadow archetype** emerges through images of the rebellious self (*nafs-e ammāra*), embodying the poet's inner conflict between worldly desire and spiritual ascent, culminating in liberation from darkness toward transcendence. The **Self archetype** is realized through symbols of prayer, asceticism, and mystical journey, representing the process of individuation and psychic unity within the context of Iran's religious culture during Qajar dynasty. The **Mother archetype** manifests both as a nurturing and an inhibiting force, embodied in figures of mother, wife, or pious woman—depicting the complex bond of affection, dependence, and the quest for autonomy. The **Anima archetype** appears as an idealized, spiritual beloved—a symbol of the poet's yearning for beauty, meaning, and divine perfection—at once a guide and an obstacle in his path toward self-realization.

This study reveals that Sahib Ali Abadi's poetry, beyond its linguistic beauty and religious depth, possesses significant psychological value from a Jungian perspective. The vivid presence of archetypes reflects the intimate connection between poetic imagination and the collective unconscious. The poet, consciously or unconsciously, draws upon archetypal images and symbolic patterns rooted in Islamic and mystical traditions to express the complexities of the human psyche. His poetry not only mirrors personal psychological states but also embodies the collective psyche of Qajar Iran—a society marked by identity crises, socio-political pressures, and evolving spiritual ideals. The archetypal reading of Sahib's poems thus provides a lens for understanding the dynamics of inner transformation, the tension between opposing psychic forces, and the moral-theological aspirations of the Iranian individual in the 19th century. Through symbolic representations of struggle, faith, and transcendence, Sahib integrates personal and collective experience, transforming traditional religious motifs into vehicles of psychological insight. His poetry stands as a vivid example of how Persian mystical art can intertwine with the language of the unconscious—offering both aesthetic pleasure and profound insight into the spiritual dimension of human existence.

بررسی اشعار صاحب‌علی‌آبادی بر مبنای مکتب‌کهن‌الگوی یونگ*

محمدجواد قاسمی^۱، محمدرضا معصومی^{۲*}، محمدهادی خالقی‌زاده^۳[10.22080/RJLS.2025.28768.1537](https://doi.org/10.22080/RJLS.2025.28768.1537)

چکیده

ادبیات فارسی، همواره آینه‌ای از ژرفای روان انسان ایرانی و انعکاس‌دهنده رمزشا، نمادها و اسطوره‌های جمعی ملت‌ها بوده است. در این میان، نظریه‌ی کهن‌الگوی کارل گوستاو یونگ، به‌مثابه ابزاری کارآمد، امکان کاوش در لایه‌های عمیق ذهن ناخودآگاه جمعی را فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که چگونه نمادها و تصاویر کهن در شعر فارسی بازتولید و بازآفرینی می‌شوند. یکی از شاعران عصر قاجار، میرزا محمدتقی‌علی‌آبادی متخلص به «صاحب» است؛ شاعری که با بهره‌گیری از قالب‌های گوناگون شعری از جمله قصیده، غزل، مثنوی و رباعی توانسته مفاهیم دینی، سیاسی و عرفانی را با هنرمندی خاصی بیان کند. پژوهش حاضر به شیوه‌ی تحلیل محتوا و رویکرد توصیفی-تحلیلی بر آن است تا اشعار میرزا محمدتقی‌علی‌آبادی را بر مبنای نظریه مکتب‌کهن‌الگوی کارل گوستاو یونگ بررسی کرده و بازتاب کهن‌الگوهای بنیادین همچون قهرمان، پیر خردمند، سایه، آنیما و آنیموس، مادر، کودک الهی، مرگ و تولد دوباره را در اشعار وی تحلیل کند. این پژوهش از این جهت دارای اهمیت است که با بهره‌گیری از چارچوب روان‌شناسی تحلیلی یونگ، نخستین بار به تحلیل اشعار شاعری می‌پردازد که تاکنون کمتر مورد توجه قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بسیاری از اشعار «صاحب» از ساختارهای ناخودآگاه جمعی تأثیر پذیرفته و عناصر کهن‌الگوی به‌شکل هنرمندانه‌ای در اشعارش حضور دارند. مضامین دینی و عرفانی، تمجید از شخصیت‌های مقدس چون حضرت علی(ع) و امام حسین(ع)، و استفاده از نمادهایی چون نور، خون، شمشیر، دل، شوق، مرگ، جهاد، عشق، مادر، و پیامبر(ص)؛ بستری مناسب برای ظهور کهن‌الگوهای یونگی در شعر او فراهم آورده‌اند. این عناصر به‌ویژه در قصاید، مثنوی‌ها و ترکیب‌بندهای شاعر تجلی بارزی یافته‌اند.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۲/۲۴

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۶/۰۱

کلیدواژه‌ها:

صاحب‌علی‌آبادی، کهن‌الگو، کارل گوستاو یونگ، ناخودآگاه جمعی، شعر عصر قاجار، تحلیل روانشناختی.

* نویسنده مسئول: محمدرضا معصومی

آدرس: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.

ایمیل: mohammadreza.masoumi@iau.ac.ir
تلفن: ۰۹۱۳۱۰۱۶۱۵۳

۱- دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رایانامه:

mohammadjavad.ghasemi4585@iau.ac.ir

۲- دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. (نویسنده مسؤول) رایانامه:

mohammadreza.masoumi@iau.ac.ir

mo.khaleghzadeh@iau.ac.ir

۳- دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رایانامه:

۱ مقدمه

شعر فارسی از دیرباز ظرفی برای انتقال رمزا و نمادهای روانی و فرهنگی ایرانیان بوده است؛ ظرفی که در آن هم معناهای فردی و هم تجربه‌های جمعی بازتاب یافته‌اند. در بستر این تجربه جمعی، مفهومی با عنوان ناخودآگاه جمعی، که نخستین بار توسط کارل گوستاو یونگ، روان‌پزشک و اندیشمند سوئیسی مطرح شد، نقش بنیادینی ایفا می‌کند. یونگ بر آن بود که در ساحت روانی بشر، لایه‌ای فراتر از تجربه‌های فردی وجود دارد که از حافظه فرهنگی، اسطوره‌ها و نمادهای مشترک انسانی شکل گرفته است. «او این بخش از روان را ناخودآگاه جمعی نام نهاد و مفاهیم کهن‌الگوها یا آرکی‌تایپ‌ها را برآمده از این لایه‌ی روانی دانست.» (بیلکسر، ۱۳۸۴: ۱۸)؛ تحلیل این کهن‌الگوها در آثار ادبی، خصوصاً در شعر، امکان تفسیر ژرف‌تر از لایه‌های پنهان متن را فراهم می‌سازد.

یکی از شاعرانی که اشعار او، از منظر معنای نمادین و روان‌شناختی، ظرفیت‌هایی برای تحلیل دارد، میرزا محمدتقی علی‌آبادی، متخلص به «صاحب» است؛ نویسنده‌ای از دوره‌ی قاجار که افزون بر نثر، در عرصه‌ی شعر نیز طبع آزمایی کرده است. اگرچه دیوان او تاکنون به صورت کامل منتشر نشده و برخی اشعار از نظر وزن و انسجام بلاغی نیازمند بازبینی هستند، اما مضامین دینی، عرفانی و اجتماعی موجود در اشعارش، امکان واکاوی در بستر نظریه‌ی کهن‌الگویی یونگ را فراهم می‌سازد. از این منظر، تحلیل ساختار ناخودآگاه ذهنی شاعر و بررسی نحوه‌ی بازتاب مفاهیم جمعی در شعر او می‌تواند شناخت بهتری از جهان‌بینی او و فضای فکری-فرهنگی زمانه‌اش به دست دهد. این پژوهش تلاش دارد با تکیه بر چارچوب روان‌شناسی تحلیلی، امکان و کیفیت حضور کهن‌الگوهای یونگی در اشعار این شاعر را مورد بررسی قرار دهد.

۱-۱- بیان مسأله

کاربست مفاهیم یونگی در تحلیل متون ادبی فارسی، به‌ویژه در متون کلاسیک، از دهه‌های پایانی قرن بیستم به این سو رشد فزاینده‌ای داشته است. با این حال، بهره‌گیری نظام‌مند از نظریه‌ی کهن‌الگوها در متون کلاسیک فارسی همچنان به‌ویژه در مورد برخی شاعران کمترشناخته‌شده، محدود مانده است. در این میان، شاعرانی چون صاحب علی‌آبادی که تاکنون در کانون تحلیل‌های روان‌کاوانه قرار نگرفته‌اند، می‌توانند افق‌های نوینی در پیش‌روی پژوهش‌های ادبی بگشایند. یونگ با ارائه‌ی مفاهیمی چون ناخودآگاه جمعی و کهن‌الگوها، تحولی بنیادین در روان‌شناسی و نقد ادبی ایجاد کرد؛ مفاهیمی که امروزه در مطالعات میان‌رشته‌ای، به‌ویژه در نقد اسطوره‌ای، روان‌کاوی و نشانه‌شناسی، جایگاهی معتبر و پذیرفته‌شده دارند. (رک: باوملین: ۲۰۰۴ و ساموئلز: ۲۰۰۸)؛ شاعری چون صاحب که در دستگاه حکومت، سیاست‌ورزی و مناسبات قدرت ایفای نقش کرده، در شعر خود نیز بازتاب این تجربه‌ها را با زبان استعاره و نماد به نمایش گذاشته است. اشعار «صاحب» علاوه بر برخورداری از زیبایی‌های زبانی و بلاغی، حاوی مضامین دینی، عرفانی، سیاسی و اجتماعی متعددی است که ظرفیت تحلیل روان‌شناختی را

دارند. استفاده از مضامین شهادت، نور، ظلمت، عشق، فراق، مرگ و ولادت، نشان از آن دارد که شاعر با لایه‌هایی از ناخودآگاه جمعی در تعامل بوده و این عناصر را در قالب استعاره و نماد در شعر خود جای داده است. با این حال، تاکنون پژوهشی که این عناصر را در چارچوب نظری کهن‌الگوهای یونگ تحلیل کند، صورت نگرفته است. پژوهش حاضر درصدد آن است که با استفاده از چارچوب مفهومی یونگ در باب کهن‌الگوها، به تحلیل ساختار روانی و معنایی اشعار «صاحب» پردازد. کهن‌الگوهایی چون قهرمان، مادر، سایه، پیر دانا، کودک الهی و مرگ و تولد دوباره در اشعار وی حضور پررنگی دارند، اما این حضور تاکنون نه شناسایی شده و نه تبیین علمی یافته است. فقدان چنین رویکردی در تحلیل شعر این شاعر، خلأی جدی در پژوهش‌های ادبی مربوط به دوره قاجار به شمار می‌رود.

۱-۲- پرسش‌های پژوهش

- کدام کهن‌الگوها بر اساس نظریه‌ی کارل گوستاو یونگ در اشعار میرزا محمدتقی علی‌آبادی (صاحب) برجسته‌اند؟
- کهن‌الگوها چگونه در ساختار و محتوای اشعار بازنمایی می‌شوند؟
- مهم‌ترین نمادها و تصاویر کهن‌الگویی در اشعار صاحب کدام‌اند؟
- کهن‌الگوی قهرمان، پیر دانا، مادر، آنیما و آنیموس چگونه در اشعار صاحب بازتاب یافته‌اند؟
- بازتاب ناخودآگاه جمعی در آثار این شاعر چه نسبتی با مؤلفه‌های دینی، سیاسی و عرفانی شعر او دارد؟
- آیا ساختار و سبک شعری علی‌آبادی ظرفیت تجلی کامل کهن‌الگوهای یونگی را داراست؟

۱-۳- روش پژوهش

روش این پژوهش، کیفی و مبتنی بر رویکرد تحلیلی - توصیفی و تطبیقی است. در مرحله نخست، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی، کهن‌الگوهای اصلی نظریه یونگ (از جمله قهرمان، سایه، پیر دانا، آنیما و...) بر اساس متون نظری یونگ و مفسران او (اسنودن، ۱۳۸۷؛ بیلکسر، ۱۳۸۴؛ میس، ۱۴۰۳)، استخراج و تعریف شدند. سپس در مرحله دوم، از دیوان خطی میرزا محمدتقی علی‌آبادی، مجموعه‌ای از اشعار در قالب‌های غزل، قصیده و مثنوی به‌صورت هدفمند و بر مبنای وجود مضامین دینی، عرفانی، اسطوره‌ای یا نمادین انتخاب شدند. معیار انتخاب این اشعار، وجود نشانه‌های زبانی یا تصویری مرتبط با کهن‌الگوهای یادشده بوده است. در مرحله سوم، این نمونه‌ها با روش خوانش تفسیری و تحلیل معنای پنهان، بر اساس دستگاه مفهومی روان‌شناسی تحلیلی یونگ، مورد بررسی و تفسیر قرار گرفتند.

۴-۱- پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، بهره‌گیری از نظریه کهن‌الگوهای یونگ در تحلیل متون ادبی فارسی، به‌ویژه در حوزه شعر معاصر و رمان، رشد چشم‌گیری داشته است، اما درخصوص کهن‌الگوهای شعر دوره قاجار و چهره‌هایی چون میرزا محمدتقی علی‌آبادی (صاحب)، هنوز بررسی‌های جامع و عمیقی صورت نگرفته است. پیرامون شعر صاحب، با بررسی منابع موجود تنها یک مقاله با مشخصات زیر یافت شد: جلیل تجلیل و شعبان توکلی مقاله‌ای تحت عنوان «ماهیت دنیا و مصادیق اعتقادی کلامی در اشعار محمدتقی علی‌آبادی مازندرانی»، در فصلنامه‌ی پژوهش‌های اعتقادی و کلامی به سال ۱۳۹۷ به چاپ رسانیده‌اند.

کامران پاشائی فخری (۱۳۹۹) در مقاله خود با عنوان «معرفی نسخه‌ی خطی دیوان «میرزا تقی بن زکی صاحب علی‌آبادی» با هدف شناساندن این اثر ارزشمند، بر پایه‌ی نسخه‌ی خطی موجود در کتابخانه مجلس با شماره‌ی ۱۰۰۸ و مقابله‌ی آن با پنج نسخه‌ی دیگر پرداخته است.

پژوهش حاضر، برای اولین بار به‌طور جامع، نظام‌مند و با چارچوب نظری مشخص از نظریه یونگ، دیوان اشعار میرزا محمدتقی علی‌آبادی را تحلیل می‌کند. از آن‌جا که اشعار این شاعر کمتر موردتوجه نقادان نوگرا بوده، این کار یک اقدام تازه‌نفس و بنیادی در زمینه بررسی ادبیات دوره قاجاری محسوب می‌شود.

۲ چارچوب مفهومی یا مبانی نظری پژوهش

مکتب کهن‌الگویی یونگ به یکی از مهم‌ترین ابزارهای خوانش متون ادبی بدل شده است. یونگ، با معرفی مفاهیمی چون ناخودآگاه جمعی و کهن‌الگوها، نگاه موشکافانه به ادبیات را از سطح فردی و تجربی به لایه‌های عمیق‌تری از ذهن و اسطوره‌های فرهنگی رساند. در این بخش، تلاش می‌شود مفاهیم بنیادین نظریه یونگ به گونه‌ای روشن و کاربردی معرفی شوند تا زمینه تحلیل شعر «صاحب علی‌آبادی» بر این اساس فراهم گردد.

۲-۱- کارل گوستاو یونگ

کارل گوستاو یونگ (۱۸۷۵-۱۹۶۱)، روان‌پزشک و اندیشمند برجسته سوئیسی، از مهم‌ترین چهره‌های روان‌شناسی قرن بیستم به‌شمار می‌آید. او در آغاز مسیر حرفه‌ای خود، شاگرد و همکار نزدیک زیگموند فروید بود و در تبیین مسائل ناخودآگاه با او همکاری می‌کرد، اما به‌مرور و با شکل‌گیری دیدگاه‌های مستقل، اختلافات عمیقی میان آن دو پدید آمد. (فوردهام، ۱۳۷۴: ۲۷)

اختلاف اصلی یونگ با فروید در تعریف و گستره‌ی ناخودآگاه بود. فروید، ناخودآگاه را صرفاً عرصه‌ای برای تمایلات سرکوب‌شده‌ی جنسی و پرخاشگرانه می‌دانست، در حالی که یونگ معتقد بود «روان انسان به مراتب ژرف‌تر و پیچیده‌تر از این نگاه محدود است.» (یونگ، ۱۳۷۷: ۶۷)؛ او ناخودآگاه را به دو بخش اصلی تقسیم کرد: ناخودآگاه فردی و ناخودآگاه جمعی.

بر همین اساس، یونگ رویکردی تازه و مستقل در روان‌شناسی بنیان نهاد که آن را «روان‌شناسی تحلیلی» نامید. این شاخه از روان‌شناسی، به بررسی لایه‌های پنهان روان انسان از منظر نمادها، اسطوره‌ها، رؤیاها و ساختارهای کهن‌الگویی می‌پردازد و هدف نهایی آن، رسیدن به «خود کامل» یا تحقق فرایند فردیت یافتگی است؛ مفهومی که نشانگر رشد درونی، تعادل روانی و هماهنگی میان بخش‌های مختلف شخصیت است.

۲-۲- ناخودآگاه جمعی

یکی از مهم‌ترین دستاوردهای فکری یونگ، معرفی مفهوم «ناخودآگاه جمعی»^۱ است. به باور او، «روان انسان تنها متشکل از تجربه‌های شخصی و فردی نیست، بلکه در ژرف‌ترین لایه‌های خود، حافظه‌ای کهن و جهانی را در خود نهفته دارد. این لایه، ورای زمان و مکان و تجربه فردی است و دربردارنده‌ی الگوهای روانی مشترک بشری است که طی میلیون‌ها سال تکامل، شکل گرفته‌اند.» (یونگ، ۱۳۷۷: ۸۲)

ناخودآگاه جمعی، محتوایی غیرشخصی و جهان‌شمول دارد که در قالب نمادها، تصاویر و روایت‌های تکرارشونده در فرهنگ‌ها، اسطوره‌ها، ادیان و رؤیاها نمایان می‌شوند. این محتواها از آن فرد خاصی نیستند، بلکه همه انسان‌ها به شکل بالقوه آن‌ها را در روان خود دارند. (اسنودن، ۱۳۸۷: ۵۶)؛ برای مثال، نماد مادر، قهرمان، یا سایه در فرهنگ‌های گوناگون با ویژگی‌های مشابهی ظاهر می‌شوند، بدون آن که فرد از آن‌ها آگاه باشد.

اهمیت ناخودآگاه جمعی در نظریه یونگ، در این است که «این لایه به عنوان بنیانی برای تجربه‌های روانی عمیق، مسیر رشد روانی را از سطح به عمق و از خودآگاه به ناخودآگاه هدایت می‌کند.» (مورنو، ۱۳۸۶: ۱۲۹)؛ یونگ باور داشت که شناخت این بعد از روان، به فرد کمک می‌کند تا درک ژرف‌تری از خویشتن، سرنوشت و ارتباط خود با جهان پیدا کند و به فردیت یافتگی و توازن درونی برسد.

۲-۳- کهن‌الگوها^۲

در درون ناخودآگاه جمعی، ساختارهایی بنیادین و ازلی وجود دارد که یونگ آن‌ها را «کهن‌الگو» می‌نامد. «کهن‌الگوها تصاویر و الگوهای ناآگاهانه و جهانی هستند که در همه‌ی فرهنگ‌ها و دوران‌ها تکرار می‌شوند. آن‌ها به صورت نماد، شخصیت، موقعیت یا داستان در رؤیاها، اسطوره‌ها، ادیان، و آثار ادبی پدیدار می‌شوند و نقش راهنما و معنابخش در زندگی انسان ایفا می‌کنند.» (یونگ، ۱۳۷۷: ۱۰۵)

در نظریه‌ی روان‌شناسی تحلیلی کارل گوستاو یونگ، کهن‌الگوها صرفاً طرح‌هایی از پیش ساخته یا الگوهای فرهنگی و تاریخی نیستند، بلکه «ساختارهایی ژرف‌ساختی‌اند که در ناخودآگاه جمعی بشر ریشه دارند و به صورت الگوهای جهانی در اسطوره‌ها، رؤیاها، ادبیات و حتی رفتارهای روزمره انسان‌ها ظاهر می‌شوند.» (استیونز، ۲۰۰۳: ۲۰۰۳)

^۱ Collective Unconscious

^۲ archetypes

۱۷؛ یونگ تأکید دارد که «کهن‌الگوها مفاهیمی ایستا و خشک نیستند، بلکه نظام‌هایی زنده، پویا و انعطاف‌پذیرند که بسته به زمان، مکان، فرهنگ و وضعیت روانی فرد، می‌توانند در چهره‌ها و اشکال متفاوتی بروز یابند.» (میس، ۱۴۰۳: ۴۸)؛ این ویژگی سیال آن‌ها باعث می‌شود که نه تنها در سنت‌های کهن، بلکه در زندگی معاصر نیز نقش معناداری ایفا کنند و در قالب شخصیت‌های گوناگون در ادبیات، سینما، هنر و حتی رفتارهای فردی و جمعی قابل شناسایی باشند.

برای نمونه، کهن‌الگوی «قهرمان»^۱ نه تنها در چهره‌های اسطوره‌ای همچون گیلگمش، هرکول، یا رستم دیده می‌شود، بلکه در زندگی فردی انسان امروزی نیز می‌تواند به صورت فردی ظاهر شود که با مشکلات درونی و بیرونی خود مبارزه می‌کند تا به نوعی بلوغ روانی یا هویت فردی دست یابد. (رولند، ۱۹۹۹: ۸۳)؛ این قهرمان درونی، همواره در حال عبور از آزمون‌ها و گذرگاه‌هایی است که او را از وضعیت کنونی به سطحی بالاتر از آگاهی سوق می‌دهد. «پیر دانا»^۲ نیز صرفاً یک شخصیت خیالی یا اسطوره‌ای نیست، بلکه می‌تواند در رؤیاها، درون‌نگری‌ها یا حضور راهنمایی خردمند در زندگی فرد، ظهور یابد و نقش هدایتگر روانی و معنوی ایفا کند. این پیر دانا درواقع نماینده‌ی دانشی ژرف‌تر و شهودی‌تر از عقل صرف است.

از سوی دیگر، کهن‌الگوی «سایه»^۳ بخش تاریک، سرکوب‌شده یا ناپذیرفتنی روان ماست که غالباً با احساسات منفی، تمایلات طردشده یا ویژگی‌هایی که نمی‌خواهیم بپذیریم، گره خورده است. «مواجهه با سایه به معنای شناخت و پذیرش این جنبه‌هاست، و یونگ معتقد است تا زمانی که فرد سایه‌ی خود را نشناسد و در آگاهی ادغام نکند، رشد روانی او ناقص خواهد ماند.» (باوملین، ۲۰۰۴: ۷۱ و ۷۲)؛ در حقیقت، سفر درونی انسان برای رسیدن به خود، یعنی مرکز وحدت‌یافته‌ی روان، تنها از مسیر شناخت سایه، مواجهه با آن و ادغام سایر کهن‌الگوها در سطح آگاهی می‌گذرد.

کهن‌الگوهای «آنیما»^۴ و «آنیموس»^۵ نیز از مهم‌ترین مفاهیم یونگ‌اند که بُعدی جنسی و روانی دارند. «آنیما، عنصر زنانه در روان مرد، می‌تواند الهام‌بخش، خلاق یا مخرب باشد و با تصویر زن درونی و تجربه‌های زنانه پیوند دارد. آنیموس، عنصر مردانه در روان زن، نشانگر قدرت، منطق، استدلال و در صورت رشدنیافته، لجاجت و سلطه‌جویی است. تعامل سالم و متعادل با این عناصر درونی، نقشی کلیدی در تکامل روانی فرد و بهبود روابط بین فردی دارد.» (ساموئلز، ۲۰۰۸: ۴۶-۴۹)

¹ Hero

² Wise Old Man

³ Shadow

⁴ Anima

⁵ Animus

در همین راستا، کهن‌الگوی «مادر کبیر»^۱ نیز چهره‌ای دوگانه دارد: از یک سو نماد زایش، پرورش و عشق بی‌قید و شرط است و از سوی دیگر، می‌تواند نماینده‌ی خفقان، بلعیدن روانی یا نابودی نیز باشد. این دوگانگی در بسیاری از افسانه‌ها، از مادر مهربان تا جادوگر خطرناک، دیده می‌شود و نشان‌دهنده‌ی عمق و پیچیدگی این الگوی ناخودآگاه است.

در نهایت، کهن‌الگوی «خود»^۲ در مرکز نظریه یونگ قرار دارد. این کهن‌الگو نشان‌دهنده‌ی کلیت روان، وحدت‌آگاهی و ناخودآگاهی و هدف‌نهایی فرایند «تفرد»^۳ است؛ یعنی مسیری که در آن فرد با شناخت و ادغام همه جنبه‌های روانی خود -از جمله سایه، آنیما/آنیموس، و کهن‌الگوهای دیگر- به وحدت و توازن درونی دست می‌یابد. «خود» نه یک وضعیت ایستا، بلکه فرآیندی همواره در حال شدن است، فرآیندی که هدف آن نه کمال مطلق، بلکه آشتی و سازگاری میان اضداد درونی و یافتن معنا در زندگی است.

به‌طور کلی، کارکرد کهن‌الگوها در نظریه یونگ فراتر از دسته‌بندی نمادین یا تحلیل اسطوره‌ای است؛ بلکه آن‌ها ابزارهایی بنیادین برای فهم تحولات روان انسان، معنابخشی به تجربه زیسته، و رسیدن به آگاهی کامل‌تر و زندگی اصیل‌تر به شمار می‌روند.

۲-۴- معرفی محمدتقی صاحب‌علی‌آبادی

میرزاتقی علی‌آبادی، فرزند میرزا زکی مستوفی‌المالک در علی‌آباد (شاهی) به دنیا آمد. وی مردی فاضل و کارآزموده و صاحب قلم بود. پس از آمدن به تهران به همت فتحعلی‌خان صبا به دربار فتحعلی‌شاه قاجار راه یافت و به سمت منشی مخصوص او مشغول به کار شد. وی در سال ۱۲۵۶ هـ.ق درگذشت. (ر.ک: آراین‌پور، ۱۳۷۲: ۱۷۵)؛ میرزا محمدتقی را می‌توان از نویسندگان برجسته و طراز اول دوران قاجار به شمار آورد؛ تا جایی که قائم‌مقام در منشآت از او به احترام یاد می‌کند. (ر.ک: قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۶: بخش رسالات: ۲۱۶)؛ «فرزند میرزا زکی، مستوفی‌الممالک آقا محمدخان قاجار بود.» (شریفی، ۱۳۸۷: ۹۴۵)؛ خاندان میرزا محمدتقی از رجال بزرگ علی‌آباد (قائم‌شهر کنونی) بوده‌اند؛ میرزا محمدتقی در حکومت فتحعلی‌شاه قاجار «از رده‌ی همگنان به مزید جاه و عزت برتر آمد.» (هدایت، ۱۳۶۲: ۹۱۵/۲)؛ «چون در ولایت خود کارش رونقی نداشت به تهران رفت و توسط صبا کاشانی به دربار فتحعلی‌شاه قاجار راه یافت و به عنوان منشی مشغول کار شد. پس از سه سال به ریاست بیوتات سلطنتی رسید. مورد اطمینان شاه بود و پیغام‌ها و رسایل محرمانه به وی ابلاغ می‌شد.» (شریفی، ۱۳۸۷: ۹۴۵)

کلیات دیوان صاحب که به صورت نسخه‌ی خطی در کتابخانه‌ها نگهداری می‌شود؛ مشتمل بر دو متن منثور و قصاید، ترکیب‌بند، غزل، رباعی، مثنوی و قطعه‌های اوست. متن منثور ایشان به عنوان مقدمه‌ی کتاب در دو قسمت

¹ Great Mother

² Self

³ individuation

ذکر شده که به حمد و ثنای پروردگار و فتحعلی شاه قاجار و به طور اجمال به ایران پرداخته است. قصاید وی اغلب در ستایش حضرت علی (ع)، ائمه‌ی اطهار، فتحعلی شاه قاجار و وزیران و درباریان است. (تجلیل و توکلی، ۱۳۹۷: ۵۳)

دیوان اشعار میرزا محمدتقی تاکنون چاپ نشده است. «دیوان وی با حمد و ثنای پروردگار، مدح و منقبت پیامبر اکرم (ص)، حضرت علی (ع) و امام رضا (ع) آغاز شده است. دیوان او حدود ۶۵۰۰ بیت است. صاحب دیوان در شمار چند تن نویسنده‌ی طراز اول صدر حکومت قاجاریه است.» (واحد دوست، ۱۳۹۶: ۱۵۶)؛ تعداد قصاید دیوان، ۵۲ قصیده است، که اولین قصیده‌ی آن ۴۳ بیت و در مدح محمدحسین خان مروی است.

۳ تحلیل داده‌ها

کهن‌الگوها به عنوان تصاویری نمادین در ناخودآگاه جمعی انسان‌ها، نقش برجسته‌ای در فرهنگ‌ها و آثار ادبی ایفا می‌کنند. یونگ این کهن‌الگوها را به عنوان ساختارهایی ثابت و جهان‌شمول در ذهن بشر معرفی می‌کند که در آثار هنری و ادبی به‌ویژه در شعر، به شکل‌های مختلف بازتاب می‌یابند. در این راستا، اشعار «صاحب» که شامل مضامین دینی و عرفانی عمیقی هستند، به‌طور خاص بستری مناسب برای ظهور کهن‌الگوهایی همچون قهرمان، پیر خردمند، سایه، خود، آنیما و مادر کبیر فراهم کرده‌اند. این نمادها در شعر او به‌طور هنرمندانه‌ای با مفاهیم مذهبی و فلسفی درآمیخته و به‌طور ویژه در اشعار او چون قصیده‌ها، مثنوی‌ها و ترکیب‌بندها نمود پیدا کرده‌اند. در این تحلیل، به‌طور خاص به شناسایی و تفسیر این کهن‌الگوها در شعر «صاحب» خواهیم پرداخت، با توجه به ساختارهای ناخودآگاه جمعی که در آثار او انعکاس یافته است. بررسی این کهن‌الگوها کمک خواهد کرد تا بتوانیم به‌درستی نحوه‌ی بروز ناخودآگاه جمعی بر اشعار این شاعر را درک کنیم و نشان دهیم چگونه این نمادها و تصاویر کهن در اشعار وی نه تنها عمق معنایی اثر را افزایش می‌دهند بلکه زمینه‌ساز تفکر و بازاندیشی در مفاهیم دینی و عرفانی نیز هستند. این بخش از پژوهش، به‌طور جامع و دقیق، به تحلیل و تفسیر کاربرد کهن‌الگوها در اشعار «صاحب» پرداخته و تأثیر آن‌ها را بر عناصر ساختاری و معنایی شعر او بررسی خواهد کرد.

۳-۱- کهن‌الگوی قهرمان

یکی از کهن‌الگوهای بنیادین در نظریه یونگ، کهن‌الگوی قهرمان است که نماد مبارزه، پیروزی بر نیروهای اهریمنی، عبور از مراحل دشوار و رشد روانی انسان در مسیر فردیت‌یابی است. قهرمان در ناخودآگاه جمعی بشر شخصیتی است که با خطرات روبرو می‌شود، از آزمون‌ها می‌گذرد، با نیروی تاریک مواجه می‌شود و نهایتاً پیروز و متحول بازمی‌گردد. در شعر فارسی، این کهن‌الگو اغلب در قالب ستایش شجاعت، فتوت، عدالت و اقدام در برابر ظلم بازتاب می‌یابد. در شعر زیر از میرزا محمدتقی علی‌آبادی، این کهن‌الگو از طریق تمثیل شمشیر علی (ع) و نیز هنر شاعرانه خود شاعر در قالب کلک، مجسم شده است.

آنچه در عرصه ز تیغ علی آورد پدید / آنچه در صفحه ز کلک علی آبادی کرد

(صاحب، ۱۲۷۳: ۲۴)

شاعر تیغ علی (ع) را در مقام نماد نهایی قهرمان معرفی می‌کند؛ شمشیری که در عرصه‌ی نبرد، حقیقت و عدالت را عیان می‌کند. از منظر کهن‌الگویی، حضرت علی (ع) در ناخودآگاه جمعی فرهنگ اسلامی و ایرانی، تجلی کامل قهرمان اسطوره‌ای و الهی است: مظهر شجاعت، عدل، فتوت، ایثار، و مقابله با ظلم. او نه تنها در میدان جنگ، بلکه در عرصه‌ی اخلاق و معنویت نیز نقش راهبر و الگویی آرمانی دارد. در نظریه یونگ، چنین شخصیتی نماد عبور از مراحل دشوار، مواجهه با «سایه»، و دستیابی به توازن درونی است. «تیغ علی» در بیت، نماد همان قدرت قهرمانانه‌ای است که تاریکی و اهریمن را می‌شکافد و حق را پدیدار می‌سازد. شاعر با مهارتی ظریف، خود را نیز به صورت هم‌پایه با علی در حیطه دیگری – یعنی حیطه اندیشه و بیان – به تصویر می‌کشد. تقابل تیغ علی با کلک علی آبادی، تقابل سلاح با کلمه، نبرد با خرد، و جنگ با آزادی است.

در نظریه یونگ، «کهن‌الگوی قهرمان» نماینده‌ی نیروی درونی است که در برابر نیروهای اهریمنی می‌ایستد، به نبرد می‌پردازد، از آزمون‌ها عبور می‌کند و نهایتاً موجب رشد روانی یا نجات جمعی می‌شود. این قهرمان گاه در چهره‌ای تاریخی، اسطوره‌ای یا دینی تجلی می‌یابد. در شعر صاحب علی آبادی، حضرت علی (ع) چهره‌ای بارز از کهن‌الگوی قهرمان است؛ چهره‌ای که نه تنها در تاریخ اسلام بلکه در ناخودآگاه جمعی شیعیان نیز نماد شجاعت، دادگری و حمایت از مظلومان است. شاعر با اتکا به این کهن‌الگو، منظومه‌ای می‌سازد که در آن، قهرمان الهی در مرکز هستی و هدایت قرار دارد.

علی ولیّ خدا، شیر حق، وصی نبی / علی امام حرا، خلق را به حق رهبر
نشست بر سر منبر به جای پاک رسول / پسر نشیند آری همی به جای پدر

(صاحب، ۱۲۷۳: ۱۲۲)

در این ابیات، صاحب به وضوح حضرت علی (ع) را با صفاتی چون «ولیّ خدا»، «شیر حق» و «وصی نبی» معرفی می‌کند. این اوصاف همگی بیانگر شخصیتی قهرمانانه‌اند که هم‌زمان در سه عرصه‌ی الهی، نبوی و انسانی جایگاهی بلند دارد. حضور علی بر منبر رسول نه تنها دلالت بر جانشینی سیاسی و دینی دارد بلکه نمایانگر تداوم نور هدایت و تحقق عدالت در جامعه است. این انتقال قدرت به گونه‌ای نمادین، تجلی پیروزی قهرمان بر آشوب، نادانی و بی‌عدالتی است؛ جایی که حق به حق دار می‌رسد.

در این میان، کاربرد واژه‌هایی چون «شیر حق» بازتابی است از ناخودآگاه جمعی شیعه که علی (ع) را نه صرفاً یک شخصیت تاریخی، بلکه چهره‌ای اسطوره‌ای، حماسی و نجات‌بخش می‌بیند. «شیر» در فرهنگ ایرانی و اسلامی، نماد

شجاعت، غلبه بر دشمن و نیروی بازدارنده‌ی شر است؛ از این رو انتساب آن به علی، اشاره‌ای است به وجه اسطوره‌ای او. همچنین، بیت دوم از «پسر نشیند آری...» با بهره‌گیری از اصل مشروعیت جانشینی پدر، حکمی طبیعی و بنیادین را مطرح می‌کند که در ذهن مخاطب آن دوره — با ذهنیتی استوار بر سلطه‌ی شرع و سنت — کاملاً قابل پذیرش و تأثیرگذار است. این پذیرش اجتماعی نشان از بازتاب ناخودآگاه جمعی در ساختار شعر دارد.

از سوی دیگر، سبک شعری علی‌آبادی که بر مبنای بلاغت، ایهام، تقابلهای مفهومی و تمثیل استوار است، زمینه‌ای مناسب برای تجلی کهن‌الگوها فراهم می‌آورد. به‌ویژه که مضمون شعرهای او بیشتر حول محورهای دینی، عرفانی و حماسی می‌گردد و این همان بستری است که شخصیت‌هایی چون حضرت علی (ع) می‌توانند در آن به عنوان کهن‌الگوی قهرمان خوش بنشینند. بنابراین، این شعر به خوبی نمونه‌ای است از ظهور کهن‌الگوی قهرمان در شعر فارسی دوره‌ی قاجار که نه تنها در معنای ظاهری بلکه در لایه‌های نمادین، روان‌شناختی و جمعی نیز قابل تحلیل است.

۳-۲- کهن‌الگوی سایه

در نظریه یونگ، کهن‌الگوی «سایه» نمایانگر جنبه‌های طردشده، ناپذیرفتنی یا سرکوب‌شده شخصیت است که در ناخودآگاه فردی و جمعی جای دارند. «این ویژگی‌ها ممکن است منفی یا حتی مثبت باشند که فرد آن‌ها را نادیده گرفته است. سایه با عقده‌ها مرتبط است اما محدود به آن‌ها نیست. یونگ معتقد بود مواجهه با سایه، نخستین گام برای رسیدن به رشد روانی و توازن درونی است.» (باوملین: ۲۰۰۴: ۸۶؛ در شعر فارسی، مواجهه با نفس آماره و تلاش برای مهار آن، از نمودهای بارز این کهن‌الگو است. در اشعار میرزا محمدتقی علی‌آبادی (صاحب)، سایه به شکل مستقیم در قالب «نفس» ظاهر می‌شود، و شاعر با صراحت از جدال درونی با آن سخن می‌گوید. این ستیز با سایه، نه تنها بیان‌گر کشمکش اخلاقی و عرفانی شاعر است، بلکه بازتابی از ناخودآگاه جمعی فرهنگی ایران در مواجهه با شر درون نیز هست.

«در لگد کوب حوادث مانده‌ام از شوم نفس / من کی‌ام اندیشه در کار این مضطر کنم»^۱

همت مردان کند ای شاه مردان الغیاث / همتی تا دفع آن پتیاره‌ی کافر کنم»

(صاحب، ۱۲۷۳: ۸۳)

در این بیت‌ها، «نفس» به‌وضوح مصداق کهن‌الگوی سایه است؛ موجودی شوم و پتیاره که موجب «لگد کوب حوادث» شدن شاعر شده و او را به حالت «مضطر» درآورده است. تقابل نفس (سایه) با شخصیت معنوی و روحانی شاعر، از منظری یونگی، نمایانگر نبرد میان خودآگاه و ناخودآگاه، نور و ظلمت، و تلاش برای توازن روانی است.

مصرع دوم از نظر نحوی و ترکیب زبانی اندکی سنگین و پیچیده به نظر می‌رسد. ساختار «اندیشه در کار این مضطر کنم» برای خواننده امروزی غیرمعمول است.^۱ «و به تبیین بیشتری نیاز دارد. به نظر می‌رسد مقصود شاعر تأکید بر ناتوانی خود در مقابله با وضعیت درماندگی ناشی از نفس است».

در این میان، استمداد شاعر از «شاه مردان» (اشاره به حضرت علی) نه تنها یاری جویی عرفانی است، بلکه نشان می‌دهد که رهایی از سایه، به مدد نیرویی برتر و خردمند (احتمالاً پیر دانا) ممکن می‌شود. از سوی دیگر، ترکیب «پتیاره‌ی کافر» و «شوم نفس» چهره‌ای هیولایی و دهشتناک از سایه به‌دست می‌دهد، که یادآور تصویر یونگی از سایه به‌مثابه عنصری مخرب و تهدیدکننده‌ی روان است، که اگر مهار نشود، می‌تواند فرد را از تعادل روانی و اخلاقی خارج سازد.

کهن‌الگوی «سایه» در نظریه یونگ، نماینده جنبه‌های سرکوب‌شده، طردشده و تاریک شخصیت است؛ آن بخش‌هایی که فرد یا جامعه نمی‌خواهد آن را بپذیرد، اما در لحظه‌هایی خاص، به‌ویژه در هنر و ادبیات، بر سطح آگاهی نمایان می‌شود. شاعر در ابیات زیر از صاحب علی آبادی، به‌ویژه در ابراز خشونت، مرگ، خیانت، و ناپایداری قدرت، دقیقاً به این جنبه‌های تاریک ناخودآگاه جمعی و تاریخی اشاره می‌کند. جهان، شاه، مرگ، خیانت و زوال، همگی در منظری تلخ و عمیق ترسیم شده‌اند؛ گویی شاعر در حال رویارویی با سایه‌ای است که هم درون تاریخ و هم درون خویش او حضور دارد.

جهان باز بازیچه‌ی نو نمود / شهی در نشاند و شهی در ربود

(صاحب، ۱۲۷۳: ۲۹)

شاعر «جهان» را همانند بازیچه‌ای معرفی می‌کند که پادشاهی را می‌نشاند و دیگری را می‌رباید؛ این نگاه تقدیری و بی‌ثبات به قدرت، بازتابی از نگاه سایه‌وار شاعر به ناپایداری اقتدار و تلخی تاریخ است. سایه در اینجا در قالب فقدان عدالت تاریخی و بی‌رحمی سرنوشت خود را نشان می‌دهد. ابیات بعدی، با اشاره به تغییر قدرت از فتحعلی‌شاه به محمدشاه، از زبان طعنه‌آمیز و انتقادی بهره می‌برند که با زبان حماسی متفاوت است و بیشتر به لایه‌های تاریک روان جمعی اشاره دارد.

بسی ناسزاوار و نادلکش است / جهانی که فتح‌علی شه گُش است

(همان)

شاعر با عبارت «جهانی که فتح‌علی شه گش است»، به نوعی عصیان و اعتراض اشاره دارد. جهان از نگاه شاعر ناسزاوار است، زیرا حتی پادشاهانی که قدرت مطلق داشتند، در برابر مرگ و زوال ناتوان‌اند. در این جا «کشته‌شدن شاه» نمادی است از درهم‌ریختن اقتدار، غرور و عظمت کهن، و این دقیقاً منطبق با مفهوم کهن‌الگوی «سایه» است: حضور قدرتی تاریک و سرکوب‌شده که در زمان مناسب آشکار می‌شود و همه چیز را فرو می‌ریزد.

چو پنجاه تن از هزار و دویست / ستاره ابر خاکیان خون گریست

(صاحب، ۱۲۷۳: ۳۳)

در بیت فوق، مرگ فجیح و دسته‌جمعی پنجاه تن از میان هزار و دویست نفر، تصویری آخرالزمانی می‌آفریند؛ آن‌چنان‌که حتی «ستاره و ابر» در آسمان خون می‌گیرند. این بیت تبلور عینی سایه‌ای است که از دل خشونت و فاجعه تاریخی برمی‌خیزد و کل هستی را درگیر اندوه می‌کند. شاعر نه تنها از مرگ افراد سخن می‌گوید، بلکه از مرگ «معنا» و «امید» نیز حرف می‌زند.

۳-۳- کهن‌الگوی پیر دانا

کهن‌الگوی «پیر دانا» در ساختار ناخودآگاه جمعی بشر، به‌عنوان منبع خرد، راهنمایی و بصیرت شناخته می‌شود. در فرهنگ اسلامی-ایرانی، حضرت علی (ع) یکی از بارزترین مصداق‌های این کهن‌الگو است. در اشعار علی‌آبادی، شخصیت علی (ع) نه فقط به‌عنوان امام و مرشد دینی، بلکه به‌عنوان پناهگاه روانی و معنوی برای نجات از خطرات درونی و بیرونی نقش ایفا می‌کند.

«مهر علی و آل او بلند حصار است / شکر خدا را در آن بند حصارم»

(صاحب، ۱۲۷۳: ۲۸۸)

در این بیت، شاعر با الهام از آموزه‌های عرفانی، راه نجات از «دیو نفس» را نه در مقابله مستقیم، بلکه در پناه بردن به «مهر علی و آل او» می‌بیند. این «مهر» همچون «حصاری بلند» تصویر شده، که نماد محافظت، حکمت و ارشاد است. علی در اینجا مصداق پیر داناست که نه فقط دانش دینی و اخلاقی، بلکه راه نجات روانی را نیز به شاعر می‌آموزد. ترکیب «مهر جسم» در کنار «مهر علی» نیز از پیوند میان جسم و روح خبر می‌دهد؛ به عبارت دیگر، شاعر وحدت جسمانی و روانی را در عشق به علی می‌یابد. این پیوند، مفهومی شایسته برای راهنمایی پیر داناست که در ناخودآگاه فرد نقش پدر روحانی را ایفا می‌کند. نقش حمایت‌گرانه و شفابخش این چهره، شاعر را به «امنیت روانی» می‌رساند.

۳-۴- کهن‌الگوی خود

در نظام روان‌شناسی تحلیلی کارل گوستاو یونگ، کهن‌الگوی «خود» جایگاه مرکزی و اساسی دارد و به‌منزله‌ی مرکز وحدت‌بخش روان و غایت نهایی فرایند رشد روانی انسان تلقی می‌شود. برخلاف «ایگو» (من)، که آگاهی فرد را تشکیل می‌دهد و در زندگی روزمره ایفای نقش می‌کند، «خود» قلمروی گسترده‌تر و ژرف‌تری را شامل می‌شود که دربرگیرنده‌ی تمام ساحت‌های آگاه و ناآگاه روان است. (استیونز، ۲۰۰۳: ۵۹)؛ یونگ معتقد بود که روان انسان، در ژرف‌ترین لایه‌های خود، میل به انسجام، توازن و تمامیت دارد، و این میل در قالب کهن‌الگوی «خود» متجلی می‌شود.

«خود» در نظریه‌ی یونگ نه تنها مفهومی روان‌شناختی، بلکه مفهومی تا حدی معنوی و وجودی نیز به شمار می‌آید. همان‌گونه که در اسطوره‌ها و سنت‌های معنوی، انسان در پی اتحاد با حقیقتی فراتر از خویش است، در روان‌شناسی

تحلیلی نیز «خود» نماد همان حقیقت غایی است که انسان برای رسیدن به آن، باید سفری درونی را آغاز کند. (رولند، ۱۹۹۹: ۸۹)؛ میرزا محمدتقی علی‌آبادی نیز در شعر زیر به این مسیر اشاره دارد. «خیز ای دل بی‌حاصل، تا ترک هوا گیریم / خود را به هوا بخشیم، بخشی ز خدا گیریم با نفس قوی بازو چون نای دعا نبود / در حضرت الا هو دستی به دعا گیریم» (صاحب، ۱۲۷۳: ۱۹۱)

شاعر نخست دل را «بی‌حاصل» می‌نامد؛ دل در حالت نفسانی‌اش، تهی و بی‌ثمر است. «ترک هوا» اشاره به انکار خواسته‌های نفسانی دارد و این دقیقاً مواجهه با «سایه»‌ای است که درون انسان ریشه دوانیده است. «هوا» در اصطلاح عرفانی، نماد نفس اماره و کشش‌های خودخواهانه و شهوانی است. در بیت دوم، اشاره به ناتوانی در دعا بدون «نفس قوی» و بازویی نیرومند، همان تلاش خودآگاه برای ستیز با سایه درون و بازسازی پیوند با امر متعالی یعنی خداوند (الا هو) است. در این ابیات، دعوت شاعر به ترک «هوا» (هوی و هوس) و «بخشیدن خود به هوا» به مثابه نفی خودگذرا^۱ و طلب اتصال با امر قدسی است. «بخشی ز خدا گیریم» نماد طلب جزئی از کلی، و در معنای یونگی، کنایه از یکی‌شدن با خویش متعالی است. همچنین، «در حضرت الا هو» اشاره‌ای صریح به مقام توحیدی دارد، که در آن، تمایز فردی از میان می‌رود و خود انسانی در خود الهی مستحیل می‌شود.

این سلوک عرفانی، همان فرآیند یونگی فردیت‌یابی است که از مسیر ترک نفس، دعا، و درک حضور الهی در هستی محقق می‌شود. شاعر به گونه‌ای نبوغ‌آمیز میان سلوک عرفانی و ساختار روانی پیوند می‌زند، و با بهره‌گیری از تصویرهای کهن‌الگویی، تجربه زیسته روانی را به زبان نمادین بیان می‌کند.

۳-۵- کهن‌الگوی مادر کبیر

این کهن‌الگو، یکی از اصلی‌ترین کهن‌الگوهای یونگی است که بازتاب‌دهنده‌ی چهره‌ای دوگانه از مادر به مثابه‌ی زایش و مرگ، پرورش و ویرانی، تغذیه و بلعندگی است. این کهن‌الگو نماد نیروهای طبیعی، زمین، باروری، مهربانی، حمایت، حفاظت و نیز نابودی و تسلط است. کهن‌الگوی مادر در ناخودآگاه جمعی انسان‌ها با تصویرهایی چون زن مهربان، مادری محافظ، دایه‌ای بخشنده، زمین‌زاینده، آب، شب، رحم و دیگر عناصر بارورکننده پیوند دارد. از سوی دیگر، می‌تواند در هیأت چهره‌ای دهشتناک و ویرانگر چون جادوگر، الهه‌ی مرگ، شب‌تار و بلعنده نیز ظاهر شود. در ادبیات، دین و اسطوره، این کهن‌الگو گاه در صورت‌های متعالی مانند مریم مقدس، حضرت زهرا (س)، یا الهه‌های مادر مانند دیمتر و ایشتر پدیدار می‌شود و گاه در چهره‌های دهشت‌زایی چون کالی و ملکه‌های سنگدل افسانه‌ها. حضور این کهن‌الگو در شعر، نمادگرایی و معنابخشی خاصی به عناصر طبیعت، زنان، زمین، زایش و مرگ می‌بخشد و پیوندی بنیادین میان ضمیر ناخودآگاه فردی شاعر با ناخودآگاه جمعی انسانی برقرار می‌سازد:

¹ ego

در شعر صاحب، بازتاب‌هایی از این چهره‌ی دووجهی مادر کبیر دیده می‌شود، به‌ویژه در ابیاتی که با استعاره‌هایی چون مادر، دایه، یا داورِ مهرورز و معاف از قضاوت، تصویر ذهنی عمیقی از رابطه انسان با این کهن‌الگو ارائه می‌دهند. نمونه‌های زیر، با بهره‌گیری از مفاهیم عاطفی و نمادین، ابعاد مختلف این کهن‌الگو را در شعر بازتاب می‌دهند.

«زمانی پرورد از مهربانی / به مه‌دم چو دایه به دامن چو مادر»

(صاحب، ۱۲۷۳: ۸۶)

شاعر تصویر لطیف، گرم و نجات‌بخش از چهره‌ی مثبت مادر کبیر را ارائه می‌دهد. «دایه» و «مادر» هر دو نقش‌های مراقبتی دارند و حضورشان در گهواره و دامن، نشانه‌ی حفاظت، آرامش و رشد روانی کودک است. مهر مادری در این بیت معادل محبت آغازین، بی‌قید و شرط و فراگیر است؛ همانگونه که کهن‌الگوی مادر در وجه مثبت خود، نماد زایش، حمایت، امنیت و تغذیه‌ی روحی است. شاعر با تأکید بر «مهربانی» و «پروردن»، این چهره مادرانه را به‌عنوان نیروی اولیه‌ی رشد و پرورش روانی بازمی‌نماید—نیروی که در ناخودآگاه بشر، سرچشمه‌ی آرامش، وابستگی نخستین و بنیان ارتباط انسانی با جهان است.

در بیت دیگری:

«مادر چو چنین کند صواب است / داور چو چنین کند خطا کرد»

(صاحب، ۱۲۷۳: ۷۲)

شاعر به‌ظاهر مادر را در جایگاه کنشگری قرار می‌دهد که عملی خاص انجام داده، و سپس همان عمل را از سوی داور (خدا یا قاضی) نادرست می‌داند. این بیت را می‌توان بازتابی از وجه دوگانه و گاه تناقض‌آمیز کهن‌الگوی مادر دانست. مادر در اینجا مجاز از عاطفه و شفقت است، موجودی که حتی در تصمیمات یا داوری‌هایش، خطای او به چشم نمی‌آید و همچنان پذیرفته و قابل توجیه است، اما همین عمل اگر از سوی داور—یعنی قدرت قانون یا عدالت بی‌طرف—سر بزند، به‌ناحق و خطا تلقی می‌شود. این تمایز نشان می‌دهد که مادر در ناخودآگاه ما فراتر از خیر و شر مرسوم، دارای مقام تقدس، بخشش و معافیت از قضاوت است؛ چراکه ما ازلی‌ترین تجربه‌ی زندگی را در دامن او آغاز می‌کنیم. در این معنا، مادر کبیر نه تنها زاینده و پرورش‌دهنده، بلکه فراتر از قانون و داوری‌های عقلانی نیز هست، و این وجه از کهن‌الگو، در اسطوره‌هایی که مادران الاهی نقش نجات یا وساطت میان انسان و خدا را ایفا می‌کنند، به‌وفور دیده می‌شود.

۳-۶- کهن‌الگوی آنیما

در شعر فارسی، تصویر زن نه فقط یک معشوق زمینی بلکه نمادی از ابعاد روانی عمیق انسان، به‌ویژه در پیوند با ناخودآگاه مردانه است. در این راستا، کارل گوستاو یونگ مفهوم «آنیما» را به‌عنوان چهره زنانه در روان مرد مطرح

می‌کند؛ این چهره، ترکیبی از زیبایی، معنویت، احساسات و بخش‌های درونی و شهودی روان مرد است که غالباً در رؤیا، خیال و هنر ظاهر می‌شود. در شعر زیر از میرزا محمدتقی علی‌آبادی، توصیف اغراق‌آمیز و خیال‌انگیز از معشوق، در واقع نشانگر همین کهن‌الگوی آنیماست که در ناخودآگاه شاعر حضور دارد و خود را در تصویر زنی کامل، دست‌نیافتنی و الهی‌وار تجلی می‌بخشد.

گر سرو چون قد توست، رفتارش کو؟ / ورنه غنچه چو لعل تست، گفتارش کو؟
گیرم که چو روی بتابد خورشید / از مشک سیه، زینت رخسارش کو؟
(صاحب، ۱۲۷۳: ۱۸)

در این ابیات، شاعر معشوق را با طبیعت و عناصر زیباشناختی قیاس می‌کند: سرو، غنچه، لعل، خورشید، و مشک. اما این قیاس‌ها با پرسشی انتقادی و خلأآلود همراه است: «رفتارش کو؟ گفتارش کو؟ زینت رخسارش کو؟» یعنی حتی اگر طبیعت بتواند در ظاهر به زیبایی او شباهت یابد، اما عمق حضور و کیفیت وجودی این زن، فراتر از طبیعت است و جایگزینی ندارد. این زن همان کهن‌الگوی آنیماست؛ چهره‌ای رازآلود، آرمانی، کامل و در عین حال دست‌نیافتنی، که تنها در ناخودآگاه و تخیل مرد شکل می‌گیرد.

آنیم در اینجا نه صرفاً یک معشوق زمینی، بلکه زنی با کیفیت متعالی است که از عناصر طبیعی زیباتر و عمیق‌تر است. این تعلیق میان زیبایی طبیعت و کامل نبودن آن در برابر معشوق، حکایت از آن دارد که شاعر در جست‌وجوی بُعدی از روح زنانه در خود است که بتواند آن را ادراک، بازتاب یا تجربه کند. چنین توصیفاتی به‌ویژه در دوره قاجار که بازنمایی زن غالباً در فضای رمانتیک و تخیلی قرار دارد، نوعی ناخودآگاه فرهنگی و جمعی را نیز آشکار می‌کند که به‌وسیله‌ی کهن‌الگوهای یونگی، قابل تحلیل است.

آنیم در این شعر همچنین نقش «راهنما» و «تحریک‌کننده‌ی رشد درونی» را دارد، چرا که شاعر را به پرسش و شک وامی‌دارد و درکی ژرف‌تر از زیبایی، احساس و معنا را در برابرش می‌نهد. غیبت صدا (گفتار)، رفتار، و زینت رخ، خود نشانه‌ای از آن است که شاعر هنوز به مرحله‌ی «یکی شدن» با آنیم نرسیده و در تلاش برای درک و تجربه‌ی آن است؛ مرحله‌ای که یونگ آن را بخشی از فرآیند فردیت‌یافتگی می‌داند.

۴ نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تحلیل اشعار میرزا محمدتقی علی‌آبادی (صاحب) بر اساس نظریه کهن‌الگوهای یونگ نشان داد که مهم‌ترین کهن‌الگوهای روان‌شناختی مانند قهرمان، سایه، خود، مادر و آنیم در اشعار این شاعر حضور فعالی دارند. این کهن‌الگوها از سطح نمادهای ظاهری فراتر رفته و در عمق ساختار معنایی، روانی و فرهنگی اشعار نیز بازتاب یافته‌اند.

کهن‌الگوی قهرمان در قالب شخصیت‌هایی چون حضرت علی(ع) و نیز خود شاعر به‌عنوان حامل کلک تجلی می‌یابد. این دوگانه‌ی سلاح فیزیکی و سلاح معنوی، نشان‌دهنده‌ی آرمان شاعر برای ایفای نقش منجی فکری در بستر جامعه است. کهن‌الگوی سایه، با تصویر نفس سرکش، فضای کشمکش درونی شاعر را نشان می‌دهد؛ جدالی که از منظر عرفانی به رهایی از تاریکی‌های ناخودآگاه و دستیابی به تعالی روحی منجر می‌شود. کهن‌الگوی خود، از طریق نمادهایی چون دعا، ترک هوا و سلوک عرفانی، روند فردیت‌یابی و رسیدن به وحدت روانی را ترسیم می‌کند؛ فرآیندی که در فضای دینی و فرهنگی ایران قاجار معنا می‌یابد.

کهن‌الگوی مادر در اشعار علی‌آبادی، هم در نقش پرورش‌دهنده و هم در نقش بازدارنده از رشد، حضور دارد. این کهن‌الگو از خلال چهره‌هایی چون مادر، زوجه، و زن مذهبی، بازتاب‌دهنده پیوندی پیچیده میان عاطفه، تربیت، وابستگی، و تلاش برای استقلال روانی است. کهن‌الگوی آنیما نیز در هیئت معشوقی کامل و الهیاتی، نشانگر میل شاعر به معنا، زیبایی و تعالی است؛ آنیما در اینجا هم راه‌گشا و هم گاه مانع حرکت در مسیر سلوک فردی است.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که اشعار میرزا محمدتقی علی‌آبادی (صاحب) نه تنها از منظر زیبایی‌شناسی زبانی یا محتوای مذهبی قابل بررسی‌اند، بلکه از نظر روان‌شناسی تحلیلی نیز واجد ارزشی درخور تأمل‌اند. حضور پررنگ و متنوع کهن‌الگوهای یونگی در این اشعار، حاکی از پیوند عمیق میان زبان شعر و ساختارهای ناخودآگاه است. شاعر، به گونه‌ای ناخودآگاه یا نیمه‌آگاه، با بهره‌گیری از نمادها، صور خیال و شخصیت‌هایی برگرفته از فرهنگ اسلامی و عرفانی، موفق شده است پیچیدگی‌های روان انسان را بازتاب دهد. این بازتاب نه فقط بیانگر روان فردی شاعر، بلکه نشانه‌ای از حضور ناخودآگاه جمعی جامعه ایرانی در دوره قاجار است؛ دوره‌ای که در آن، بحران‌های هویتی، فشارهای سیاسی-اجتماعی، و تحولات فکری در پیوند با سنت دینی و فرهنگی نمود می‌یافتند.

افزون بر این، تحلیل کهن‌الگویی شعر صاحب نشان می‌دهد که این اشعار می‌توانند به‌عنوان متنی روان‌کاوانه برای مطالعه‌ی فرآیند تحول درونی، تقابل میان کشش‌های متضاد در روان، و نیز آرمان‌های اخلاقی و الهیاتی انسان ایرانی در قرن سیزدهم هجری شمسی مورد استفاده قرار گیرند. شاعر در مسیر بازنمایی کهن‌الگوها، نه فقط به بازآفرینی نمادین عناصر دینی و عرفانی پرداخته، بلکه در دل این مفاهیم، تجربه‌های زیسته‌ی روانی همچون هراس، امید، گناه، رهایی و میل به کمال را نیز رمزگذاری کرده است. از این منظر، شعر او را می‌توان نمونه‌ای اصیل از تلفیق سنت دینی با زبان ناخودآگاه دانست؛ متنی که هم شایسته تحلیل ادبی است و هم در حوزه روان‌شناسی فرهنگی و معنوی می‌تواند دستمایه‌ی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای باشد.

منابع

- آرتین پور، یحیی، (۱۳۷۲)، «از صبا تا نیما»، انتشارات زوار: تهران.
- اسنودن، رود، (۱۳۸۷)، «خودآموز یونگ»، ترجمه نورالدین رحمانیان، انتشارات آشیان: تهران.
- بیلکسر، ریچارد، (۱۳۸۴)، «یونگ»، ترجمه: حسین پاینده. طرح نو: تهران.
- تجلیل، جلیل و توکلی، شعبان، (۱۳۹۷)، ماهیت دنیا و مصادیق اعتقادی کلامی در اشعار محمد تقی علی آبادی مازندرانی، فصلنامه پژوهش‌های اعتقادی و کلامی، سال هشتم، شماره ۳۰، صص ۴۹-۷۰.
- شریفی، محمد. (۱۳۸۷)، «فرهنگ ادبیات فارسی»، چاپ اول، نشر نو: تهران.
- علی آبادی، میرزا تقی خان، (۱۳۷۲)، نسخه‌ی خطی شماره ۱۹۲ در کتابخانه‌ی ملی ایران: تهران.
- فورد هام، فریدا، (۱۳۷۴)، «مقدمه‌ای بر روانشناسی یونگ». ترجمه حسین یعقوب پور. اوجا: تهران.
- قائم مقام فراهانی، میرزا ابوالقاسم، (۱۳۸۶)، «منشآت»، چاپ هفتم، نگاه: تهران.
- مورنو، آنتونیو، (۱۳۸۶)، «یونگ، خدایان و انسان مدرن»، ترجمه داریوش مهرجویی، مرکز: تهران.
- میس، کارولین، (۱۴۰۳)، «گالری کهن‌الگوها»، ترجمه سیمین موحد، چاپ پنجم، هیرمند: تهران.
- واحد دوست، مهوش، (۱۳۹۶)، «ادبیات ایران در دوره‌ی قاجار»، چاپ اول، سروش: تهران.
- هدایت، رضا قلی خان، (۱۳۶۲)، «مجمع الفصحا»، امیرکبیر: تهران.
- یونگ، کارل گوستاو، (۱۳۷۷)، «روانشناسی ضمیر ناخودآگاه»، ترجمه: عباسعلی امیری، چاپ دو. علمی فرهنگی: تهران.

References

- Aliabadi, Mirza Taghi Khan. 1993. *Manuscript No. 1192 in the National Library of Iran*. Tehran: Arianpour, Yahya. 1993. *From Saba to Nima*. Tehran: Zavar Publications.
- Baumlin, J. S., et al. 2004. *Post-Jungian Criticism*. New York: State University of New York Press.
- Bilkser, Richard. 2005. *Jung*. Translated by Hossein Payandeh. Tehran: Tarh-e-No.
- Fordham, Frida. 1995. *An Introduction to Jungian Psychology*. Translated by Hossein Yaghoubpour. Tehran: Oja.
- Hedayat, Reza Gholi Khan. 1983. *Majma' al-Fasaha*. Tehran: Amirkabir.
- Jung, Carl Gustav. 1998. *Psychology of the Unconscious*. Translated by Abbasali Amiri. 2nd ed. Tehran: Elmi Farhangi.
- Mays, Caroline. 1997. *Gallery of Archetypes*. Translated by Simin Movahed. 5th ed. Tehran: Hirmand.
- Moreno, Antonio. 1997. *Jung, Gods and Modern Man*. Translated by Dariush Mehrjui. Tehran: Markaz.
- Rowland, Susan. 1999. *C. G. Jung and Literary Theory: The Challenge from Fiction*. London: Macmillan.
- Samuels, Andrew. 2008. "New Developments in the Post-Jungian Field." In *The Cambridge Companion to Jung*, edited by Polly Young-Eisendrath and Terence Dawson, 1–18. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sharifi, Mohammad. 2008. *Dictionary of Persian Literature*. 1st ed. Tehran: Nashr-e-No.
- Snowden, Rud. 2008. *Jung's Self-Taught*. Translated by Noor al-Din Rahmanian. Tehran: Ashian Publications.
- Stevens, Anthony. 2003. "Archetypal Theory: The Evolutionary Dimension." In *Controversies in Analytical Psychology*, edited by Robert Withers, 252–264. New York: Brunner-Routledge.
- Tajlil, Jalil, and Shaaban Tavakoli. 2018. "The Nature of the World and Examples of Theological Beliefs in the Poems of Mohammad Taghi Ali Abadi of Mazandaran." *Quarterly Journal of Belief and Theological Studies* 8 (30): 49–70.
- Vahedhdoost, Mahvash. 1997. *Iranian Literature in the Qajar Period*. 1st ed. Tehran: Soroush.